

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКА ВІЙНА 1668 Р. В НІЖИНІ

Стаття присвячена подіям українсько-московської війни 1668 р. на території м. Ніжина та його околиць. Окремий наголос зроблено на перебігу подій облоги ніжинськими козаками московських стрільців у ніжинському замку.

Ключові слова: воевода, Гетьманщина, м. Ніжин, московські стрільці, ніжинські козаки, українсько-московська війна.

Проблематика українсько-московських міждержавних відносин II пол. XVII – XVIII ст., починаючи з моменту укладення Переяславського договору 1654 р. і перших літописних свідчень про цю подію, була та залишається об'єктом різноманітних історичних розвідок та досліджень. Услід за офіційною історіографією Російської імперії кін. XVIII – поч. XX ст., що виправдовувала приєднання та інкорпорацію України до російської корони вагомистію державних імперських інтересів і тактично обходила окремі міждержавні суперечності, радянська історична наука вдалася до викреслення з історії українсько-московських відносин II пол. XVII ст. ряду важливих подій. За влучним твердженням американського історика сер. XX ст. Бік форда О'Браєна, офіційний Кремль, зважаючи на важливість 300-літньої річниці Переяславської ради у 1954 р., вдався до «переписування» історії з метою виправдання загарбницької політики московського царя Олексія Михайловича Романова (1645-1676 рр.) у Східній Європі [7, 1].

Однією із заборонених у радянській історіографії тем, що підривала офіційну доктрину спільної історії та братнього союзу українського і російського народів, було питання українсько-московських війн II пол. XVII – поч. XVIII ст. Український історик І.П. Крип'якевич виділяє три українсько-московські збройні конфлікти, що мали місце у кін. 1658-1659 рр., кін. 1667-1668 рр. та 1708-1709 рр. [5, 72-85]. Водночас, на нагальності та актуальності вивчення даної проблематики сучасними істориками, починаючи з 1992 р., неодноразово наголошував Ю.А. Мицик [6, 2-7]. Означені збройні конфлікти між Гетьманщиною та Московським царством були викликані намаганням Москви ліквідувати українську козацько-гетьманську державу та супроводжувалися масштабними військовими акціями на території Лівобережної України.

Окремої уваги в контексті вивчення українсько-московських війн заслуговує історія м. Ніжина – провідного полкового центру Лівобережжя, одного з епіцентрів українського державотворення козацької доби.

Метою даної розвідки є висвітлення перебігу українсько-московської війни кін. 1667-1668 рр. в м. Ніжині та його околицях, аналіз подій облоги

ніжинськими козаками московських стрільців воеводи Івана Ржевського у ніжинському замку упродовж січня – серпня 1668 р. Джерельною базою для відтворення перебігу військових дій слугували документи VI, VII та VIII томів «Актів, относящихся к истории Южной и Западной России», зокрема відомості «Расхода денежной казни по городу Нѣжину, при воеводѣ Иванѣ Ржевскомѣ», розміщені на сторінках VI тому видання [1, 217-229]. Також відтворенню історичного фону епохи сприяли роботи українських та російських дослідників II пол. XIX – поч. XX ст. В. Ейгорна, О. Лазаревського, П. Семеновата І. Сребницького; сучасних ніжинських краєзнавців О.С. Морозова, О.В. Ростовської, Г.В. Самойленка і О.М. Уривалкіна.

Поступовий відхід козацької старшини на чолі з гетьманом Іваном Брюховецьким (1663-1668 рр.) від захисту національних і державних інтересів, зосередження на власному збагаченні та намаганні посісти панівне становище в українському суспільстві дозволили московському уряду царя Олексія Михайловича розпочати процес інкорпорації українських земель до складу Московського царства. Політичним успіхом дій та тиску московської дипломатії в цьому питанні стали українсько-російські переговори в Москві 1665 р., що завершилися підписанням однойменного Московського договору. Маючи в своїй основі статті Переяславських договорів 1654 р. та 1659 р., нова українсько-московська угода суттєво обмежувала внутрішній суверенітет генерального старшинського уряду та повноваження гетьмана І. Брюховецького. До Ніжина та інших важливих у політичному та військовому аспектах міст вводилися московські стрільці, а на території Гетьманщини набула сили податкова система загально московського зразка. Починаючи з 1666 р., московські урядовці та чиновники провели перепис майна всіх станів українського суспільства, окрім козацтва, та обклали їх податками.

Тяжкий економічно-податковий тиск на українське населення та невдоволення козацтва і селянства промосковською політикою гетьмана І. Брюховецького стали причиною другої українсько-московської війни 1667-1668 рр. У кінці 1667 р. більшість міст Лівобережжя були охоплені антимосковським повстанням. Одним з центрів зосередження невдоволених стало м. Ніжин.

У світлі тих подій представник московського державного апарату в Ніжині воевода Іван Ржевський розпочав негайні дії по нейтралізації повстання та захисту московських стрільців, що на час служби проживали в місті разом зі своїми дружинами та сім'ями. Загальна кількість стрільців в Ніжині, згідно Московського договору 1665 р., нараховувала 1000 піших та 200 кінних воїнів.

Головами стрілецьких приказів виступали Михайло Богданович Полянський та брати

Борис та Павло Арістовичі Глібови. Цікаво, що резиденцію останнього була колишня світлиця ніжинського полковника упродовж 1656-1659 рр. та початку 1664 р. Григорія Гуляницького [1, 220]. У розпорядженні стрільців перебувала і артилерія. Наявні джерела не дозволяють встановити точну чисельність московських стрільців на поч. 1668 р. в Ніжині, однак ми можемо припустити, що вона була більшою за 1200 чол., зважаючи на військову загрозу російського панування на Лівобережжі з боку Польщі та підтримуваних нею правобережних козаків гетьмана Петра Дорошенка. Варто зазначити, що будучи не в змозі швидко залишити Ніжин через наявність стрілецьких дружин та сімей, воєвода І. Ржевський прийняв рішення перевести московитів до верхнього земляного міста і укріпитися в міцному ніжинському замку на лівому березі р. Остра, збудованому в 30-ті роки XVIIст. за кресленнями французького військового інженера Гійома ЛеВассера де Боплана. Замок містив ряд веж і був оточений земляним валом та ровом з водою.

На початку 1668 р. воєвода І. Ржевський видав розпорядження стрілецькій залозі скуповувати у ніжинських міщан (Петра Савенка, Степана Безрученка, Мартина Кравця), козаків (Федора Єремеева, Тиміша Скорботи) та заможніших стрільців необхідний для очікуваної облоги військовий реманент: віск, вино, вугілля, смолу, сало, свічки; гніт та порох для путивльських гармашів, дрова для освітлення зайнятої території вночі. Так, 30 січня 1668 р. у ніжинського стрільця Якума Степанова було куплено 30 горщиків смоли та 29 возів дров для нічних караулів уздовж стін. Окрім артилерії та вогнепальної зброї, головним видом озброєння стрільців були бердиші – різновид бойової сокири з лезом довжиною до 60-80 см. Загальна довжина леза та древка бердиша складала 170 см з вагою в 1,5 кг. Слід відмітити, що даний вид зброї був досить ефективним саме під час оборонних боїв на стінах та валах і, завдяки радіусу ураження, надавав певну перевагу над козацькими списами та шаблями.

З виникненням антимосковських заворушень у Ніжині головні військові та адміністративні повноваження перейшли до рук ніжинського полковника Артема Мартиновича. Маючи у своєму розпорядженні артилерію і три полкові сотні, полковник дав наказ решті сотникам прибути зі своїми козаками до полкового центру. Показово, що ніжинські козаки не мали проблем зі зброєю, адже тогочасне м. Ніжин було відоме як один з центрів виробництва пороху і селітри, лиття гармат, виготовлення та ремонту козацьких шабель. За даними І.П. Крип'якевича, у матеріалах про Ніжин 1666 р. згадується ковальський цех, у якому працювало 25 майстрів різних спеціальностей: ковалі, пушкарі, шабельники [4, 301].

Передбачаючи назрівання кровопролитних боїв проти московських воєвод на Лівобережжі та вбачаючи в цьому небезпеку власній владі і особистому життю, гетьман І. Брюховецький приймає рішення підтримати збройний виступ українського народу. У січні 1668 р. у гетьманській резиденції в Гадячі було скликано старшинську раду, учасником якої був і ніжинський полковник А. Мартинович. Гетьман, виступаючи перед козацтвом, наголошував на необхідності розірвання Московського договору 1665 р. та збройному захисті внутрішнього суверенітету Гетьманщини. До того ж, власну підтримку московських урядовців в Україні І. Брюховецький пояснював здійсненим на нього тиском під час переговорів у Москві. А підпис під Московським договором він поставив ледь не під тортурами. Старшинська рада підтримала гетьмана й Україною було розіслано відповідні універсали з закликом до повстання. Поряд з тим, рада прийняла рішення відправити посольство до Стамбула з проханням до султана взяти Гетьманщину під свій протекторат та надіслати військову допомогу проти московських залог у лівобережних містах. Отже, підтримка гетьманом І. Брюховецьким та козацькою старшиною побиття московських воєвод в українських містах сприяло трансформації поодиноких збройних виступів у війну між Гетьманщиною та Московським царством.

Так, в листі сосницького воєводи Василя Лихачова до московського царя Олексія Михайловича згадується, що 17 січня 1668 р. о 6 годині вечора ніжинський полковник А. Мартинович прислав до воєводи І. Ржевського свого сотника Якова Самойлова з універсалом про рішення ради у Гадячі [2, 23]. У відповідь воєвода переводить підзвітних йому стрільців до ніжинського замку та відсилає наступне повідомлення до Москви: «... упередмістях міщани і уїздні люди, які у переписних книгах записані, йому Івану непідзвітні і позаписувались в козаки, мало не всі... до казни ніяких доходів не надають і в майбутньому платити не бажають...» [2, 18-19]. Уже 22 січня 1668 р. А. Мартинович вводить до Ніжина козаків Батурицької (сотник Хома Гнилозубенко), Конотопської (Лесько Лисенко), Новомлинської (Павло Михайлів), Кролевецької (Максим Ковденко), Спаської, Глухівської та Веркіївської (Іван Кониський) сотень, розташувавши їх у Великому та Новому містах. Загалом, станом на 1668 р. Ніжинський полк складався з 20 сотень.

Зайняття козаками міщанських та московських чиновницьких дворів викликало скарги частини мешканців Ніжина воєводі І. Ржевському на дії полковника А. Мартиновича. Так, війт Олександр Цукровський та бургомістр ніжинський скаржились, що ніжинський полковник «навіть козаків без ліку багато, у кожному дворі перебувають по двадцять і більше», і що очікувати

від них треба всяких неприємностей. Натомість, Фетинія – дружина стрілецького свічника Луки, – повідомила воєводі «... де козаки бунтуються і що хочуть великого государя зрадити...». За надану інформацію Фетинія отримала від І. Ржевського винагороду сумою в 3 алтини 2 деньгі з проханням діяти так само і в майбутньому [1, 220]. На скарги воєводи щодо відкритої непокори міщан, селян та козаків міста ніжинський полковник А. Мартинович відповів, що люди в українських містах вільні вибирати собі кращих правителів та можуть вільно записуватися в козаки.

Зібравши достатню кількість козаків Ніжинського полку в Новому місті та передмістях, А. Мартинович розпочав штурм ніжинського замку. Ніжинські козаки розкопали Покровський земляний вал, загатили замковий рів соломною та деревом, розпочали підкопи під вежею Веселухою. Укріплення московських стрільців регулярно обстрілювалися з полкових гармат. Досить швидко війська воєводи І. Ржевського почали відчувати проблеми нестачі харчів, ліків та озброєння. «Расход денежной казни по городу Нѣжину...» містить часті згадки про відсутність бердишів у частини стрільців. Як відомо, воєвода І. Ржевський намагався подолати нестачу озброєння шляхом заміни бердишів сільськогосподарськими косами, що викуплялися у стрілецьких господарствах. Так, 28 лютого у невідомого стрільця було куплено 6 кіс, а 22 березня – 7 кіс у стрільця Філіпа Федотова вартістю 2 гривні за кожену [1, 222-224].

Проте, усупереч названим причинам, ніжинські козаки А. Мартиновича не змогли захопити ніжинський замок взимку 1668 р. За свідченнями конюха Лазаря Барановича – Якова Хапчинського від 8 березня – у ході боїв під Ніжином загинуло 2,5 тис. козаків [1, 47]. З метою спробувати домовитися про перемир'я та визволити з оточення стрільців І. Ржевського у березні до Ніжина прибув московський посланець стряпчий Василь Тяпкін. За посередництва колишнього ніжинського протопопа Максима Филімоновича (на той час єпископа Мефодія) В. Тяпкіну вдалося організувати зустріч з «повсталою» козацькою старшиною. Зустріч відбулася на обіді у єпископа Мефодія, де окрім московського посланця були ніжинський полковник А. Мартинович, переяславський полковник Р. Думитрашка, генеральний суддя Петро Забіла та інші. Сидячи за столом, В. Тяпкін від імені московського царя наказував припинити «козацьку зраду» і не починати нових бунтів. Не знайшовши схвалення, стряпчий наказав єпископу Мефодію проклясти причетних до бунтів козаків та старшин. Остання заява викликала обурення та злість присутньої старшини, при тому, що саме козаки на той час володіли військовою ініціативою, а наказ єпископу проклясти православних козаків надала цивільна московська

особа. Лише завдяки заступництву єпископа Мефодія, який мав вплив та користувався авторитетом серед ніжинського козацтва, В. Тяпкін уник взяття під варту і вночі потай втік до київського воєводи Петра Шереметьєва, залишивши в Ніжині все наявне при собі майно. Варто зазначити, що услід за В. Тяпкіним Ніжин покинув і сам єпископ Мефодій, чий син теж був одним з учасників штурму ніжинського замку на початку лютого 1668 р. Колишній ніжинський протопіп перебрався до свого села Ушні на р. Десні.

Починаючи з другої декади морозного лютого, активність українсько-московських боїв у Ніжині пішла на спад. Козаки полковника А. Мартиновича перейшли до здійснення поодиноких нічних приступів замку, на що московські стрільці відповідали власними вилазками на територію дерев'яного Великого міста та передмість з метою організації пожеж. Так, спроби підпалити Велике місто були здійснені в ніч на 11, 13 і 22 лютого. Найактивніші учасники рейдів сотник Гордій Дем'янов, п'ятидесятник Василь Михайлов, рядовий Іван Матфеев, стрільці Кіндрат Денисов та Іван Єлисеєв отримали грошові пожалування від воєводи І. Ржевського. Незважаючи на постійні втрати і нестачу харчів та зброї, московські стрільці могли досягти певних успіхів у боях з козаками. 26 лютого з Великого міста на бік московитів перейшов циркульник Степан Комишейч, який «з скинькою і з усіма своїми ліками служив великому государю», лікуючи поранених та хворих [1, 222]. Відомо, що поширеною хворобою серед стрільців була «куряча сліпота». Поряд з тим, 10 березня стрільцю Луці Іванову «нарядними стрѣлами» вдалося підпалити козацький сарай з порохом, що мало послабити гарматні обстріли замку.

Часті нічні збройні сутички призводили до захоплення обома сторонами полонених. Так, у березні до козацького полону потрапили стрільці Тимофій Яковлев, Ілюта, Данило Ігнат'єв та інші. Водночас полонений московський стрілець Іван Іванов, що в ув'язненні відбував роботи на млині ніжинського полковника А. Мартиновича в селі Липів Річ на р. Остер, був виміняний українцями на козака Грицька Федорова [1, 222].

Детальні відомості «Расходу денежной казни по городу Нѣжину...» дозволяють з'ясувати точну дату згаданого у «Чернігівському літописі» спалення московитами ніжинської дерев'яної церкви Святої Покрови. Вважалося, що храм було спалено військами князя Григорія Ромодановського під час захоплення Ніжина у серпні 1668 р. Але залучення нових джерел дозволяє з впевненістю стверджувати, що храм був спалений 25-26 квітня 1668 р., задовго до приходу військ Г. Ромодановського. Це сталося під час одного з нічних збройних сутичок між українцями та московитами. У ході приступу ніжинські козаки зайняли приміщення храму,

намагаючись використати його вежу для обстрілу стрільців І. Ржевського. У відповідь московіти, які понесли в тому бою, за словами воєводи, значні втрати, підпалили церкву разом з козаками [1, 225]. Окремої уваги заслуговує той факт, що за спалення православного храму стрільці Григорій Михайлов та Семен Яковлев отримали від воєводи пожалування в 1 московський руб.

На початку травня 1668 р., у ході чергового приступу, ніжинським козакам вдалося захопити Московську мостову вежу. Проте, вже 4 травня о 8 годині вечора московські стрільці, очолювані сотниками Андрієм Харіним, Гордієм Дем'яновим і Артемом Дем'янцевим, здійснили контрудар, у ході якого вибили козаків з вежі, поранивши та вбивши багатьох із них. Поряд з тим, до московського полону потрапили 4 «язика», полкова мідна гармата та 2 прапори. Про запеклість останнього бою свідчать і поранення московських сотників: А. Харін втратив праву руку, а А. Дем'янець – поранений списом у брову.

Поступово московське військове командування в Ніжині, несучи регулярні втрати, приймає рішення відправити посольство до московського царя Олексія Михайловича з проханням про допомогу. Усупереч стану військової облоги та рейдів козацьких ватаг, 25 червня о 3 годині ночі посольство у складі стрільців Кирила Митрофанова та Гаврила Петрова змогло вирватися з ніжинського оточення.

Вихід посольства з козацького оточення, успішна вилазка 17 червня на покровські шанці, неодноразові переходи міщан та селян Ніжинського полку на службу московському царю, відсутність допомоги від Османської імперії поступово зменшували шанси ніжинських козаків вибити воєводу І. Ржевського з ніжинського замку. Тимчасовий прихід влітку 1668 р. військ правобережного гетьмана П. Дорошенка на Лівобережжя та вбивство гетьмана І. Брюховецького сприяло організації Москвою карального походу на Україну. В ході тих подій ніжинський полковник А. Мартинович переходить на службу до гетьмана П. Дорошенка та залишає разом з ним Ніжин. Після короткотривалого полковництва в Ніжині Івана Сірка (липень 1668 р.) ніжинське козацтво, знекровлене війною, залишилося без організованого керівництва.

Тим часом у серпні 1668 р. до Ніжина підійшла московська армія Г. Ромодановського, що мала завдання визволити з облоги стрільців І. Ржевського та подавити антицарське повстання. Залишені без полковника і розуміючи чисельну військову перевагу росіян, ніжинські козаки вирішили здати місто без бою. Частина населення Ніжина врятувалася втечею до навколишніх густих, непрохідних лісів. 11 серпня війська московського князя захопили місто, піддавши його дерев'яні передмістя пожежі.

Мешканці, які не врятувалися втечею, були заборані московітами в полон та розпорошені по боярських угіддях міст Брянська, Путивля, Севська та інших. За свідченнями В. Ейгорна, вогонь знищив більшість будинків ніжинців. Так, практично все своє майно втратили ніжинський бургомістр Яків Бутенко та райця Гаврило Підкупний, що не мали навіть коштів викупити своїх жінок і дітей з московського полону [3, 254].

Отже, події українсько-московської війни 1667-1668 рр. в м. Ніжині на краєзнавчому рівні відбивають складні суперечності міждержавних стосунків Гетьманщини та Московського царства сер. XVII ст., засвідчуючи намагання українського народу та частини козацької старшини здійснювати власну зовнішню політику і мати самобутню суверенну незалежну державу.

Посилання

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. (далі – АЮЗР). – Том VI. Собранные и изданные Археологическою комиссиею. – СПб., 1869. – 280 с.
2. АЮЗР. – Том. VII. – СПб., 1872. – 398 с.
3. Эйгорн В. Киевский воевода П.В. Шереметевъ и нѣжинскій магистратъ (1666-1669 гг.) В. Эйгорн // Киевская старина. – 1891. – № 11. – С. 246-158.
4. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич – К.: АН УРСР, 1954. – 535 с.
5. Крип'якевич І.П. Коротка історія України / І.П. Крип'якевич. – Дніпропетровськ: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – 104 с.
6. Мищик Ю. Історія українського козацтва: актуальні проблеми досліджень / Ю.А. Мищик // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 2-7.
7. O'Brien B. Muscovy and the Ukraine: from the Pereiaslav Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654-1667. – Los Angeles : University of California press Berkeley and Los Angeles, 1963. – 140 p.

Железко Р.А. Украинско-московская война 1668 г. в Нежине

Статья посвящена событиям украинско-московской войны 1668 г. на территории Нежина и его окрестностей. Отдельный акцент сделан на ход событий осады нежинскими казаками московских стрельцов в нежинском замке.

Ключевые слова: воевода, Гетманщина, г. Нежин, московские стрельцы, нежинские казаки, украинско-московская война.

Zheliezko R.A. Ukrainian-Moscow war of 1668 in Nizhyn

The article is devoted to the events of the Ukraine-Moscow war in 1668 in the city of Nizhyn and its surroundings. A special emphasis is placed on the course of the siege Nizhyn Cossacks Moscow musketeers in Nizhyn castle.

Key words: voevoda, Hetmanate, Nizhyn, Moscow musketeers, Nizhyn Cossacks, Ukrainian-Moscow War.

26.02.2013 р.